

ibâreti'l-Kuhistânî, Risâle fi ef'âli'l-ibâd, Risâle-i Siyâsiyye (Hüsrev Paşa için kaleme alınmıştır). Ayrıca dedesi Mehmed Sıbgatullah Efendi'nin *Lübbü'l-beyân* adlı risâlesini şerhettiği kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-i Âmid*, İstanbul 1328, I, 364-374; *Osmanlı Müellifleri*, I, 240, 317; Şevket Beysanoğlu, *Diyanet Vakfı Fikir ve Sanat Adamları*, İstanbul 1957, I, 251; a.m.f., *Kısaltılmış Diyanet Vakfı Tarihi ve Âbideleri*, İstanbul 1963, s. 145-146; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yansında Diyanet Vakfı (1790-1840). Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı* (doktora tezi, 1991), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I, 116-117, 143, 145-146; Hasan Aksoy, "Mevlid (Türk Edebiyatı)", *DİA*, XXIX, 483.

TAHSİN ÖZCAN

RÂĞİB el-İSFÂHÂNÎ

(رَاغِبُ الْإِسْفَهَانِي)

Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed
b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî
(ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)

Müfessir, Arap dil âlimi
ve ahlâk felsefecisi.

el-Müfredât adlı eserinin 409 (1018) tarihli bir yazmasındaki nota göre 343 yılı Receb ayının başlarında (Kasım 954) İsfahan'da doğdu (M. Adnân el-Cevherî, LXI/1 [1986], s. 195). Şöhretine rağmen hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ölüm tarihi konusunda bir hayli karışıklık vardır. Klasik kaynakların çoğunda ölüm tarihinden ya bahsedilmez veya bilinmediği söylenir. Sonraki kaynaklarda ise 322 (934) ile 690 (1291) arasında değişen tarihler verilir. 502 (1108) yılını iki yerde zikreden Kâtib Çelebi (*Keşfü'z-zunûn*, I, 881; II, 1773) bir yerde "500 küsur" (a.g.e., I, 36), beş yerde de "V. asrın başları" (a.g.e., I, 377, 447, 462; II, 1773) ifadesine yer verir. Râgib el-İsfahânî'nin, *Muhâdâratü'l-üdeba'* da 322-399 (934-1008) yılları arasında hüküm süren Büveyhî hükümdarları ile valilerinden söz etmesi ve bazılarının meclislerinde bulunduğunu bildirmesi onun vefatının 502 (1108) tarihiyle örtüşmeyeceğini göstermektedir. Bazı eserlerinin sonunda bunları yazının ilerleyen bir döneminde kaleme aldığını söylemesine bakılırsa ölüm tarihi 400'lü (1010) yılların başları olmalıdır. Çünkü *el-Müfredât*'ı muhtemelen 409'da (1018), *ez-Zerî'a'yı* yazılı olduğunu bildirdiği bir tarihte (s. 426) *el-Müfredât*'tan önce, *Dürretü't-te'vîl* de *el-Müfredât*'tan sonra iyice yaşlandığını bildirdiği bir sırada (*Hallü müteşâbihâtü'l-Kur'an*, vr. 1^a) yazmıştır. Öte yandan, eserlerinde Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî'nin meclislerine katılan

edip ve âlimlerden bahsettiği, Şerîf er-Râdî, Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Bâbek (ö. 410/1019), Ebü Mansûr Muhammed b. Ali el-Cebbân er-Râzî (ö. 416/1025), Ebü'l-Kâsım b. Ebü'l-A'lâ (ö. 420/1029) gibi şahıslardan yararlandığı; kendilerinden söz ettiği kişiler arasında ölüm tarihi itibarıyla en son sırada bulunan İbn Miskeveyh'i (ö. 421/1030) andığı görülmektedir. Sonuç olarak, eldeki verilere göre Râgib el-İsfahânî'nin V. (XI.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiğini söylemek mümkündür. Vefat ettiği yer konusunda da farklı görüşler vardır. İsfahan dışına çıktığına dair güçlü deliller bulunmama ile birlikte (*E²* [İng.], VIII, 389) bazıları onun Bağdat'a gittiğini ve orada öldüğünü ileri sürmektedir (Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, *er-Râgib el-İsfahânî*, s. 32). Râgib el-İsfahânî'nin hocaları arasında *eş-Şâmil* adlı kitabını kendisinden okuduğu Ebü Mansûr el-Cebbân er-Râzî, İbn Miskeveyh ve İbn Fûrek el-İsfahânî'nin bulunması muhtemeldir (Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, I, 66-67). Buna *Muhâdâratü'l-üdeba'* da ve diğer risâlelerinde kendisinden hocam diye söz ettiği Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî'yi de eklemek gerekir. Hayatı hakkında kendi kayıtlarında yer alan diğer bir bilgi, yaşlılık döneminde hapse atılmasıyla ilgilidir (*Hallü müteşâbihâtü'l-Kur'an*, vr. 1^a).

Kaynaklar İsfahânî'nin mütevazi, insanî ilişkileri iyi, zeki ve çok yönlü bir âlim olduğunu, doğru bildiği şeyleri çekinmeden söylediğini, kendisini daha çok telife adanmış görevden uzak durduğunu kaydetmektedir. Mu'tezile âlimlerinden faydalanması ve akli çıkarımlarda bulunması sebebiyle bazıları onun Mu'tezilî olduğunu söylemiştir (Sıddîk Hasan Han, III, 68; *İA*, IX, 593). Râgib'in Mu'tezile ulemâsından yararlandığı doğru ise de o irâde-meşîet, iman-amel ilişkisi, ibdâ'-halk, zâhir-bâtın, bekâ, hayır-şer, rû'yetullah gibi konularda Mu'tezilî görüşleri eleştirmiş ve reddetmiştir. Daha da önemlisi onun Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri süren ve ilâhî sıfatları inkâr eden Mu'tezile'yi ehl-i bid'at saymasıdır (*Müfredâtü'l-İsfahânî'l-Kur'an*, s. 71, 84, 91, 111, 131, 138-139, 184, 275, 291, 471-472; *er-Risâle fi'l-tikâd*, s. 43, 54, 105). İsfahanlı oluşu, Ehl-i beyt'e karşı sevgisi ve onlardan rivayette bulunması gibi sebeplerle Şîî olduğu da iddia edilmiştir (Hânsârî, III, 197; Abdülhamîd Abbas Muhammed, s. 70 vd.). Ancak Şîî olmadığının en açık delili imâmet konusunda sapkınlığa düştüklerini söylediği Şîa'yı ehl-i bid'at saymasıdır. Ayrıca itikadî bakımdan fırka-i nâciyenin Ehl-i sünnet olduğunu beyan eden

Râgib'in (*er-Risâle fi'l-tikâd*, s. 43, 54) bazı konularda kendilerini eleştirse de Eş'arî mezhebine mensup bulunduğu anlaşılmaktadır. Amelî konularda Şâfiî olduğu ileri sürülmekle birlikte (Hânsârî, III, 197; M. Kürd Ali, s. 256) Râgib'la ilgilenen yazarların çoğunluğu, eserlerinde bazan mezhep imamlarının görüşlerini yorumsuz aktarması, bazan da eleştiri ve tercihlerde bulunması, bir mezhebe bağlı olduğunu açıklamaması, mezhep mensubu âlimlerin aidiyet belirten ifadelerini kullanmaması ve tabakat kitaplarında belirli bir fıkıh mezhebinin mensupları arasına yerleştirilmesi gibi sebeplerle onu muayyen bir fıkıh mezhebine dahil saymamıştır (Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, I, 287 vd.; *Müfredâtü'l-İsfahânî'l-Kur'an*, neşreden giriş, s. 16-17).

Râgib el-İsfahânî'nin ilmî gücü kendisini daha çok tefsir alanında göstermektedir. Onun Mâide sûresinin sonuna kadarki kısmı hakkında bilgi bulunan hacimli tefsiri ve tefsir usulüyle ilgili mukaddimesi önemlidir. Mukaddimede dil-anlam ilişkisine dair konulara temas eder. İlk üç bölümde kelimenin taksimi ve lafız-mâna ilişkisi üzerinde yoğunlaşır. Lafızların sınırlı, anlamların sonsuz olması düşüncesinden hareketle lafzın taksimatını yapar. Özellikle iştirak-müşterek (çok anlamlılık) konusu üzerinde genişçe durur. Modern dönemde hermenötik alanında tartışılan metin-özne-nesne ilişkisine getirdiği açılım dikkate değerdir. Râgib'a göre tefsirde ihtilâf, ya lafzın çok anlamlılığından ya müfessirlerin mezheplerinden ya da müfessirlerin lafızdan mânaya veya mânadan lafza doğru yaklaşımlarındaki farklılıktan kaynaklanır. Yorumlama faaliyeti açısından önem arzeden tefsir ve te'vil kavramlarını karşılaştırırken tefsirin daha çok lafız ve müfredatta, te'vilin ise anlam ve terkiplerde olduğunu söyler ve tefsirin metin düzeyinde anlama, te'vilin ise daha geniş ve derine inme olduğunu düşünür. Râgib el-İsfahânî, Kur'an'ın i'câzı konusu üzerinde genişçe durur ve i'câzı iki kısma ayırır. Birincisi fesahati ve belâgatı açısından nazmın üstünlüğüdür. İkincisi insanları benzerini getirme noktasında engellemesidir. Müellif tefsir ilminin önemini konusu ve gayesinin önemiyle ilişkilendirir. Zira Kur'an tefsirinin konusu kelâmullah, gayesi insana dünya ve âhiret saadetini kazandırmaktır. Kur'an'ı tefsir edecek kişinin sarf, iştikak ve nahiv ilmi yanında, kıraat, usûl-i fıkıh, fûrû-i fıkıh ve kelâm ilimlerinde belirli bir seviyeye ulaşmış bulunması, sebab-i nüzûlleri ihtiva edenler başta ol-

mak üzere âsâr, ahhâr ve sünnet bilgisi-ne, ayrıca vehbî ilme sahip olması gerekir (*Tefsîru Râğib*, vr. 1^a-17^b). Râğib, tefsirinde rivâyet ve dirâyet metodunun bütün yönlerini kullanmakla birlikte lugavî tefsir geleneğinden, sûfilerden, kelâmcı ve felsefecilerden, fukahadan geniş ölçüde yararlanmış, ancak nakilcilikle yetinmemiştir. Onun tefsirinin asıl değeri, eserde yakın anlam-lı lafızlar arasındaki nüansların tesbiti il-kesinin hemen her âyette uygulanmış ol-masında yatmaktadır. Bu yönüyle kendi-sinden sonra gelen Beyzâvî, Süyûtî, Ebûs-suûd Efendi, Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî ve Şevkânî gibi müfessirleri ciddi biçim-de etkilemiştir.

İsfahânî dilciliğini genellikle Kur'an mer-kezli olarak ortaya koymuşsa da eserlerin-de Kur'an dışındaki alanlara dair zengin bilgi ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Dil alanında daha çok sözlük bilimi üze-rindeki çalışmasıyla tanınmıştır. Bunun ya-nında *el-Müfredât*'ta onun sarf, nahiv, iş-tikak gibi alanlarda; terâdüf, fûrûk, işti-rak, te'zâd, itba', kalb gibi dil konularında önemli başarı sağladığını görmek müm-kündür. İsfahânî'nin sözlükçülükte ikinci ilgi alanı mu'cemû'l-meânî (tematik sözlük) sahasıdır. *Mecma'u'l-belâğa* adlı eseri genel tematik sözlükler grubuna dahildir. Müellif bu alanda yazılan çok sayıda eseri özümseyerek kendine has yeni bir sentez yapmış, edebiyat alanında muhâdarât tür-rüne de önemli katkı sağlamıştır. Onun bu alandaki başarıları, *Muhâdarâtü'l-üdehâ* ve *muhâverâtü's-şu'arâ* ve *l-bülegâ* adlı eserleriyle gerçekleşmiştir. "Had" adını verdiği yirmi beş bölümde farklı edebî, ah-lâkî, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve ge-nel eğitici materyalleri sunmak suretiyle yaşadığı dönemin dinî, içtimaî, kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmış, tarihten gelen hikmet ve bilgiyi aktarmış-tır (Thomas, s. 154 vd.). İsfahânî'nin bun-lardan başka etimoloji, sarf, nahiv, lafız-ların münasebeti ve dilin tashihi konula-rında Arap diline katkıları olmuştur.

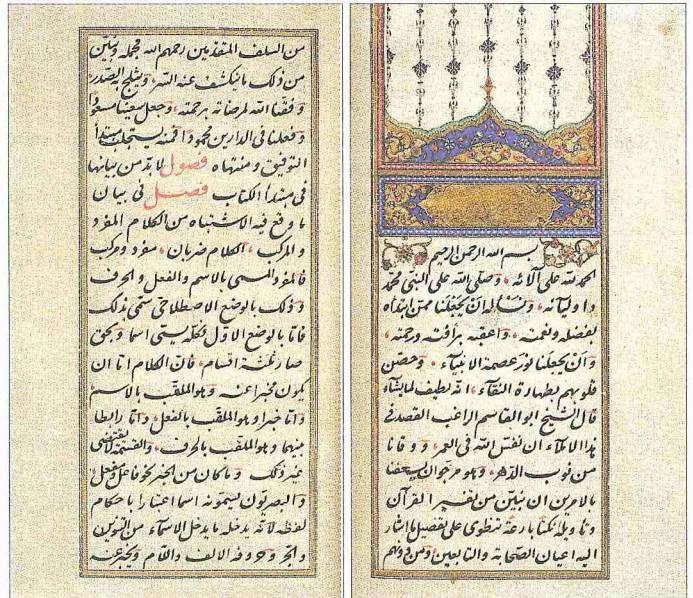
Râğib el-İsfahânî'nin kelâm ilmine dair *el-İ'tikâdât* adlı çalışmasında felsefî ge-leneğin etkisi açıktır. Kelâmıla ilgili genel konuları ele aldığı bu eserindeki tartışma ve muhakemeleri felsefî bir özellik taşı-r. Sık sık Mu'tezile'ye ve bazan da Şîa'ya hü-cumlarda bulunur; Müşebbihe, Kaderiyye, Mürchie, Havâric, Müteşeyyia ile Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri sürenleri ve ilâhî sı-fatları nefyedenleri bid'at ehli sayar. Özel-likle Mu'tezile'nin halku'l-Kur'an meselesi-ni ileriye sürmesinde yahudi tesirine işa-ret eder, Şîa'nın imâmet konusunda ya-

nıldığına vurgu yapar (Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, *Mecelletü'l-Câmî'ati'l-İslâmiyye*, XIV/53 [1402], s. 86-87). Felsefeyi muhafa-zakâr İslâmî bir tavrıla kabul edip kulla-nmada Gazzâlî'nin bir habercisi gibidir. İs-fahânî'ye göre akıl için ilâhî vahyin kıla-vuzluğu gerekli olup Allah'a inanmak ak-ılın aydınlanmasında merkezi rol oynayan bir nur meydana getirir. Böylece akıl me-leke kişinin nefsinin temizleyebileceği aş-kın bir nurla yolunu bulur. Şeriat bu kıla-vuzluğun hârici, akıl ise dâhilî kaynağını meydana getirir. Burada atıfta bulunulan akıl vahiy ile uygunluk ve dolayısıyla şeri-atla âhenk içinde bulunan fitrî akıldır. Akıl vahiy olmadan kılavuzluk yapamayacağı gibi şeriat da akıl olmadan açıklanamaz. Akıl temele, şeriat onun üzerine kurulan binaya benzer. Râğib'a göre fitrî akıl beşerî nefsin (fitrat) merkezinde yer alır; fitrî aklın içinde ise kişinin fitrî olan Allah bil-gisi bulunur. Aydınlanmış akıl Allah'la ilgi-li fitrî bilginin kazanılmasını mümkün kı-lar. Ona göre nefsi bilmekle Allah'ı bilmek aynı anlama gelir ve nefsi bilmek kendini bilmekten daha yüce olan Allah'ı bilmeye götürür. Kendini tanımayı nihai amaç ola-rak gören kimse bu iki bilgi seviyesi ara-sındaki farkı kavrayamaz. İsfahânî'ye göre insanı hayvandan ayıran özellik akıl me-lekedir; akıl vasıtasıyla insan mükemmelliğe ve mutluluğa ulaşır (*ez-Zer'â ilâ mekâri-mi's-şer'â*, s. 167 vd.).

Eserleri. A) Tefsir. 1. *Câmî'u't-tefsir* (*Tef-sîru Râğib*). Ahmed Hasan Ferhât tefsir-in yayımladığı kısmına *Kitâbü Câmî'i't-tefâsîr* adını vermiştir. Firûzâbâdî'nin ha-cimli on ciltten oluştuğunu söylediği ese-rin (*el-Bülğa*, s. 91) mukaddimesi ve ilk bö-

lümeleri defalarca basılmıştır (Kahire 1329 [Kâdî Abdülcebbâr'ın *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-me'â'in* ile birlikte]; Muḥaddimetü Câmî'i't-tefâsîr ma'a tefsîri'l-Fâtîha ve me-ḥâlî'l-Bakara [bk. bibl.]; Selâhaddin en-Nâhî, *el-Havâlid min ârâ'i'r-Râğib el-İsfahânî fi felsefeti'l-ahlâk ve't-teşrîf ve't-taşa-vuf* içinde, Amman 1987). Tefsirin mukad-dimesi ve bazı bölümleri akademik çalış-malara da konu olmuş ve neşri yapılmış-tır (Muhammed İkbâl Ahmed Ferhât, *er-Râğib el-İsfahânî ve menhecühü fi't-tefsîr ma'a tahkîki tefsîrih: Sûretü'l-Bakara*, 1998, doktora tezi, Câmîatü Zeytûniyye, Tunus; Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, *Tefsîrü'r-Râ-gîb el-İsfahânî* [bk. bibl.]). 2. *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'an* (*el-Müfredât fi garibi'l-Kur-'ân*). Kur'an lafızlarının açıklandığı alfabe-tik bir sözlük olup birçok baskısı yapılmış-tır (bk. el-MÜFREDÂT). Eseri Abdülhak Gü-neş ve Mehmet Yolcu Türkçe'ye çevirmiş-tir (I-II, İstanbul 2006-2007). 3. *Dürretü't-te'vîl ve gurretü't-tenzîl*. Farklı isimlerle Râğib el-İsfahânî'ye nisbet edilen ve bir-çok yazma nüshası bulunan eserin (Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, *er-Râğib el-İsfahânî*, s. 74-75; Abdullah b. Avvâd b. Lüvey-hîk el-Mütîrî, s. 143; Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, I, 100-101) *Dürretü't-tenzîl* ve *gurretü't-te'vîl* ismiyle Hatîb el-İskâfî'ye nisbet edilen yedi, Fahreddin er-Râzî'ye nisbet edilen bir nüshası vardır. Çeşitli de-liller değerlendirildiğinde eserin Râğib el-İsfahânî'ye ait olduğu hususu açıklik kaza-nır. 4. *Tahkîku'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*. Râğib'in *ez-Zer'â*'da zikrettiği kitap (s. 58) muhtemelen günümüze ulaşmamıştır. Brockelmann'ın Meşhed'de olduğunu söy-leddiği (GAL [Ar.], V, 211) eser üzerinde ya-

Râğib
el-İsfahânî'nin
Tefsîru Râğib
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Lâleli, nr. 171)

pılan incelemeler (Ömer b. Abdurrahman es-Sârîsî, *er-Râğib el-İsfahânî*, s. 51-53; ayrıca bk. Râğib el-İsfahânî, *Müfredât*, neşreden giriş, s. 10) bunun aslında *el-İ'tikâdât* olduğunu göstermektedir. Afyon Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 17308/1-2) *Tahkîku'l-beyân 'an te'vîl'i-Kur'ân* adıyla kayıtlı olan kitap ise Râğib'in *ez-Zerî'a*sıdır. Müellifin *Dürretü't-te'vîl*'in mukaddimesinde işaret ettiği *Kitâbü'l-Me'âni'l-kebîr* ve *İhticâcû'l-kırâ'ât* adlı eserlerin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

B) Arap Dili ve Edebiyatı. 1. *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ' ve muḥâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'*. Geniş bir edebiyat ansiklopedisi olan eser Büveyhî Veziri Ebû'l-Abbâs ed-Dabbî'nin isteği üzerine kaleme alınmıştır. Kitapta İslâm tarihinin her döneminden şiihlere ve kıssalara yer verilmiştir (I-II, Kahire 1287, 1310; I-IV, Beyrut 1961; I-IV, Kahire 1326; I-IV, Kum 1416; nşr. Muhammed Dervîş, I-IV, Dimaşk 1989-1990). 2. *Mecma'u'l-belâğa*. Bu'cemül-meânî geleneğinde yazılmış bir eser olup Ömer Abdurrahman es-Sârîsî tarafından neşredilmiştir (I-II, Amman 1406/1986). 3. *Hulâşatü İslâhi'l-manḥik*. İbnü's-Sikkât'in dil hatalarını düzeltmek için yazdığı eserin muhtasarı olan bu çalışmayı Fevzî Mes'ûd yayımlamıştır (Riyad 1411/1991). 4. *er-Risâle fî zikri'l-vâhid ve'l-âḥād* (nşr. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, Amman 1992). 5. *el-Elfâzû'l-müterâdife 'ale'l-ma'ne'l-vâhid ve mâ beynehâ mine'l-furûki'l-gâmize*. Müellifin *el-Müfredât*'tan sonra yazacağını bildirdiği eserin (s. 55) âkibeti bilinmemektedir. Sârîsî, bunun *Dürretü't-te'vîl* olduğunda ısrar etse de konuları arasındaki fark sebebiyle eserin *Dürretü't-te'vîl* olamayacağı açıktır. Râğib'in *Uşûlü'l-iştikâk* ve *Risâle fî'l-kavânini'd-dâle 'alâ tahkîki münâsebatü'l-elfâz* adlı eserlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

C) Tasavvuf ve Ahlâk. 1. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a* (Kahire 1299, 1308, 1324, 1334, 1392/1972; nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Kahire 1393/1973; nşr. Ebû'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî, Kahire 1985; nşr. Seyyid Ali Mîrlevhî, İsfahan 1375). Yâsin Muhammed (Yasien Mohamed) eserin birinci bölümünün ilk kısmını bir giriş ve notlarla birlikte İngilizce'ye tercüme etmiştir ("Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of İsfahânî's Kitâb al-Dharî'ah ilâ Makarim al-Sharî'ah", *Journal of Islamic Studies*, IX/1, Oxford 1998, s. 1-34). 2. *Tafşîlü'n-neş'eteyn ve tahşîlü's-sa'âdeteyn* (Beyrut 1983; nşr. Cevâd Şibr, Sayda 1319,

1376/1956; nşr. Muhammed Tâhir el-Cezâirî, Beyrut 1319, 1323; nşr. Ahmed Hüseyin Ka'kû, Halep 1972; nşr. Abdülmecîd en-Neccâr, Beyrut 1988). Hüseyin Mazhar (*Tafşîlü'n-neş'eteyn Tercümesi*, İstanbul 1333), Lütfü Doğan (*Mutluluğun Kazanılması*, İstanbul 1974, 1983) ve Mevlüt F. İslamoğlu (*İnsan: İki Hayat İki Saadet*, İstanbul 1996) tarafından Türkçe'ye, Ali Zâhirî tarafından Farsça'ya (*Â'in-i Hûşbahtî*, Tebriz, ts.) çevrilmiştir. 3. *Ahvâlû'l-mevedât ve mürâ'âtü'l-muḥibbât* (nşr. Seyyid Ali Mîrlevhî, *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, sy. 4-5 [İsfahan 1371/1992-93], s. 231-282). Bunların dışında müellifin *Ahlâku'r-Râğib* (*Kitâbü'l-Ahlâk*) adlı bir eseri olduğu kaydedilmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 36; Sıddîk Hasan Han, II, 33). Brockelmann bu eserin Berlin'de mevcudiyetine işaret ediyorsa da (*GAL* [Ar.], V, 211) bunun *ez-Zerî'a* veya *Tafşîlü'n-neş'eteyn*'in nüshası olması muhtemeldir. Ayrıca Râğib'a *er-Risâle fî ma'rifeti'n-nefs* adıyla bir eser nisbet edilmekte (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1447), *Câmi'u't-tefsîr*'inin çeşitli yerlerindeki (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, vr. 65^a, 67^b, 70^b, 73^a) atıflardan da *Kitâbü Şerefi't-tasavvuf* isimli başka bir eserinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

D) Diğer Eserleri. 1. *Miftâhu'n-necât*. Hz. Ali'ye nisbet edilen *Miftâhu'n-necât* adlı duanın şerhidir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 983). 2. *el-İ'tikâdât* (nşr. Şemrân el-İclî, Beyrut 1988). Eser üzerinde Ahter Cemal Muhammed Lokmân yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1401-1402, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyeti's-şerîa, Mekke). 3. *Risâle fî enne fa-zîlete'l-insân bi'l-'ulûm* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3654; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1267). 4. *Risâle fî âdâbi muḥâleḥati'n-nâs*. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî tarafından *er-Risâle fî âdâbi'l-iḥtilâḥ bi'n-nâs* adıyla neşredilmiştir (Amman 1998). 5. *Risâle fî merâtibi'l-'ulûm ve'l-a'mâl* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3654; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1267).

Literatür. Râğib el-İsfahânî ve eserleri üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî müellif hakkında en fazla çalışması olanlardandır. Sârîsî "Re'y fî tahdîdî 'aşr'i-Râğib el-İsfahânî", "er-Râğib el-İsfahânî ve cühûdühû fî'l-luğa", "er-Râğib el-İsfahânî ve mevkîfuhû mine'l-firâki'l-İslâmiyye" (bu makaleler için bk. bibl.), "er-Râğib el-İsfahânî ve cühûdühû fî't-tefsîr" (*Hüda'l-İslâm*, Ürdün 1402) adlı makalelerinde onu çeşitli yönleriyle incelemiştir. Sârîsî'nin *er-Râğib el-İsfahânî*

nî ve cühûdühû fî'l-luğa ve'l-edeb adlı çalışması (bk. bibl.) makalelerinin kitap haline getirilmiş şeklidir. İsfahânî tefsirinin mukaddimesi üzerinde Taner Tuncer yüksek lisans çalışması yapmış (*Râğib el-İsfahânî ve Mukaddimetü't-Tefsîrî*, 1992, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Abdullah b. Avvâd el-Mutîrî ise çalışmasında Râğib el-İsfahânî'nin tefsir ilmindeki yeri üzerinde durmuştur (bk. bibl.). Hâfız Muhammed Hâlid Sıddîki çalışmasında (*A Critical Edition of Imam Raghib al-İsfahânî's Manuscript Durrat al-Ta'wil ve Ghurât al-Tanzil fî al-Ayat al-Mutashabihah wa al-Mutakarrirah* [doktora tezi, 1977], University of London School of Oriental and African Studies) *Dürretü't-te'vîl*'i Râğib el-İsfahânî'ye nisbetle neşretmiştir. Ömer Kara *el-Müfredât ve Câmi'u't-tefsîr*'e dayalı olarak Râğib el-İsfahânî'nin furûk anlayışını ele almış (*Kur'ân Lugatçılığı ve Tefsîr'de Yakınanlamlılık ve Nüans-Râğib el-İsfahânî Örneği*, Van 2007), Muhsin Demirci de "er-Râğib el-İsfahânî ve Tefsîri" adlı bir makale yayımlamıştır (*MÜİFD*, sy. 5-6 [1993], s. 201-215). Râğib el-İsfahânî'nin *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ'* adlı eseri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Makale ve tebliğler bir yana bırakılırsa (<http://www.umich.edu/~aos/2000/program2000.html> 11.03.2007) özellikle Dagmar A. Riedel'in Indiana Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezi önemlidir. Ayrıca Stephanie Bowie Thomas'ın *The Concept of Muḥadara* adlı çalışması (bk. bibl.), Joseph Sadan'ın "An Admirable and Ridiculous Hero: Some Notes on the Bedouin in Medieval Belles-Lettres, on a Chapter of Adab by Raghib al-İsfahânî and on a Literary Model in which Admiration and Mockery Coexist" isimli makalesiyle (*Poetics Today*, X/3 [1989], s. 471-492) Adnân Ömer el-Hatîb'in "er-Râğib el-İsfahânî ve Kitâbü-hû el-Muḥâḍarât"ını (*Mecelletü't-Türâsi'l-'Arabî*, XXIV/96, Dimaşk 2004) anmak gerekir.

Râğib el-İsfahânî'nin *ez-Zerî'a* ve *Tafşîlü'n-neş'eteyn* adlı eserlerinden hareketle ahlâk alanında çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda *The Ethics of al-Raghib al-İsfahânî, his Kitâb al-Dharî'ah ilâ Makarim al-Sharî'ah, Translated with Notes and Introduction* adlı doktora tezi de bulunan Yâsin Muhammed'in (2000, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University) "Function of the Intellect: İsfahânî's Definition of Arabic Terms" (*Journal of Islamic Science*, XV/1-2 [January-December 1999], s. 135-143); "The Moral Education of İsfahânî" (*Plato's Philosophy of*

Education and Its Relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World [ed. J. D. Gericke – J. D. Maritz], Pretoria 1998, II, 243-267); “The Cosmology of Ikhwan al-Safa, Miskawiah and al-Isfahâni” (IS, XXXIX/4 [2000], s. 657-679); “Reason and Revelation in Al-Raghib al-Isfahâni” (Muslim Educational Quarterly, XVI/1 [1998], s. 41-49); “The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-Farabi, al-Isfahâni & Al-Ghazali” (Journal of Islamic Science, XII/2 [July-December 1996], s. 27-47); “The Ethical Philosophy of al-Raghib al-Isfahâni” (Journal of Islamic Studies, VI/1 [Oxford 1995], s. 51-75); “Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of Isfahâni’s Kitab al-Dhari’ah ila Makarim al-Shari’ah” (Journal of Islamic Studies, IX/1 [Oxford 1998], s. 1-34); “Al-Raghib al-Isfahâni ve Said Nursî’nin Çalışma Ahlakı” (Risâle-i Nur Işığında Küreselleşme ve Ahlak Sempozyumu, İstanbul 2002) adlı makaleleri burada zikredilmelidir. Hans Daiber de Râğib’in ahlâk anlayışı üzerinde çalışma yapmıştır (“Griechische Ethik in Islamischen Gewande. Das Beispiel von Râğib-al-Isfahâni [1. Jh.]”, *Historia philosophiae medii aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* [ed. Burkhard Mojsisch], I-II, Amsterdam/Philadelphia 1991, I, 181-192). Wilferd Madelung’un çalışmasında ahlâk anlayışı bakımından Râğib el-Isfahâni ile Gazzâlî mukayese edilmektedir (“Ar-Râğib al-Isfahâni und die Ethik al-Gazâlîs”, *Islamwissenschaftliche Abhandlungen F. Meier Zum sechzigsten Geburtstag* [Wiesbaden 1974], s. 152-163). M. Amrîl’in kitabı da Râğib’in ahlâk felsefesi ile ilgilidir (*Etika Islam: Telaah pemikiran filsafat moral Raghib al-Isfahâni*, Yogyakarta 2002). Anar Gafarov, *Râğib el-Isfahâni’nin İnsan ve Ahlak Anlayışı* adıyla bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (2004, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Râğib el-Isfahâni, *Mukaddimetü Câmi’i’t-tefsîr ma’â tefsîri’l-Fâtiha ve me’âlî’i’l-Bakara* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Küveyt 1405/1984; a.mlf., *Tefsîru Râğib*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 212, vr. 1^a-17^b; a.mlf., *Müfredâtü’l-İlâhî* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dimaşk-Beyrut 1412/1992, s. 54, 55, 71, 84, 91, 111, 131, 138-139, 184, 275, 291, 471-472, 526, 593, ayrıca bk. neşreden giriş, s. 10, 16-17, 37-38; a.mlf., *Düretü’t-te’vîl ve güretü’t-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 176, vr. 1^a, 107^a; a.mlf., *Hallü müteşâbihâtü’l-Kur’ân*, Râğib Paşa Ktp., nr. 180, vr. 1^a, 128^a; a.mlf., *er-Risâle fi’l-tikâd* (nşr. Ahter Cemâl Muhammed Lokmân, yüksek lisans tezi, 1401-1402), Câmiatü’l-Ümmi’l-kurâ, s. 43, 54, 105; a.mlf., *ez-Zer’â ilâ mekârimi’s-şer’â* (nşr. Ebû’l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1987,

s. 58, 167 vd., 426; Hücûrî, *Keşfü’l-maḥcûb*, II, 584; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîhu ḥükemâ’i’l-İslâm* (nşr. M. Kürd Ali), Dimaşk 1946, s. 112-113; Zehebî, *A’lâmü’n-nübela’*, XVIII, 120-121; Zerküşî, *el-Burhân*, II, 74, 164; III, 126; IV, 122, 157, 330 vd.; Firûzâbâdî, *el-Bûlğa fi terâcimi’e’immeti’n-naḥu ve’l-luğa* (nşr. Muhammed el-Misrî), Küveyt 1407/1987, s. 91; *Keşfü’l-zunûn*, I, 15, 36, 377, 447, 462, 739, 827, 881; II, 1729, 1773; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Ṭabaḳâtü’l-müfesssîn* (nşr. Süleyman b. Sâlih), Medine 1417/1997, s. 300-301; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-‘ulûm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 33, 186, 479, 485; III, 68; Hânsârî, *Rauzâtü’l-cennât* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1391 hş., III, 197-227; Muhsin el-Erînî, *A’yânü’s-Şî’a*, Dimaşk 1948, XXVII, 220-222, 228; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zer’â ilâ teşâni’i’s-Şî’a*, Beyrut 1403/1983, V, 45; Abdülhamîd Abbas Muhammed, *er-Râğib el-Isfahâni ve menhecühû fi Kitâbi’l-Müfredât fi ğaribi’l-Kur’ân* (yüksek lisans tezi, 1971), Câmiatü’l-İskenderiyye Külliyyetü’l-âdâb, s. 70 vd.; Brockelmann, *GAL* (Ar.), I, 377; V, 209, 211, 212; a.mlf., “Râğib Isfahâni”, *IA*, IX, 593-594; M. Kürd Ali, *Künûzü’l-ecdâd*, Dimaşk 1404/1984, s. 256-259; Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, *er-Râğib el-Isfahâni ve cühûdühû fi’l-luğa ve’l-edeb*, Amman 1987, s. 32, 33, 51-53, 74-75, 205 vd.; a.mlf., “Kitâbü Düretü’t-tenzîl ve güretü’t-te’vîl li’r-Râğib el-Isfahâni ve leyse li’l-Ḥaṭib el-İskâfî”, *MMLADm*, LI/1 (1976), s. 114-117; a.mlf., “Taḥkîku nisbeti Kitâbi Düretü’t-tenzîl ve güretü’t-te’vîl”, *MMLAÜr*, II/3-4 (1979), s. 97-106; a.mlf., “Re’yün fi taḥdîdî ‘aşri’r-Râğib el-Isfahâni”, a.e., IV/11-12 (1981), s. 43-76; a.mlf., “er-Râğib el-Isfahâni ve mevâfîhü mine’l-firaḳi’l-İslâmiyye”, *Mecelletü’l-Câmi’ati’l-İslâmiyye*, XIV/53, Medine 1402, s. 86-87; a.mlf., “Havle nisbeti Kitâbi Düretü’t-te’vîl fi müteşâbihî’l-tenzîl li’r-Râğib el-Isfahâni (red ‘alâ red)”, *MMLAÜr*, XVIII/47 (1994), s. 255-285; Abdullah b. Avvâd b. Lüveyhîk el-Mutîrî, *er-Râğib el-Isfahâni ve cühûdühû fi’l-tefsîr ve ‘ulûmü’l-Kur’ân* (yüksek lisans tezi, 1410), el-Câmiatü’l-İslâmiyye Külliyyetü’l-Kur’âni’l-Kerîm [Medine], s. 143, 174 vd.; Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, *Tefsîrü’l-Râğib el-Isfahâni: Taḥkîk ve dirâse min evveli sûreti Âli ‘İmrân hattâ nihâyeti’l-âye 113 min sûreti’l-Mâ’ide* (doktora tezi, 1417), Câmiatü’l-Ümmi’l-kurâ, I, tür.yer.; S. B. Thomas, *The Concept of Muhadara in the Arab Anthology with Special Reference to al-Raghib al-Isfahâni’s Muhadarat al-udeba* (doktora tezi, 2000), Harvard University, s. 154 vd.; Mehmet Mustafa Aydın, *Düretü’t-tenzîl ve güretü’t-te’vîl li’l-İskâfî Ḥaṭib Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh* (doktora tezi, 2001), Câmiatü’l-Ümmi’l-kurâ, I, 93-133; Ömer Kara, *Kur’ân Lugatçılığı ve Tefsîr’de Yakınlanımlılık ve Nüans -Râğib el-Isfahâni Örneği-*, Van 2007; M. Adnân el-Cevherci, “Re’yün fi taḥdîdî ‘aşri’r-Râğib el-Isfahâni”, *MMLADm*, LXI/1 (1986), s. 195; J. Sadan, “Maiden’s Hair and Stary Skies -Imagery System and Ma’ani Guides; the Practical Side of Arabic Poetics as Demonstrated in Two Manuscripts-”, *IOS*, XI (1991), s. 72; Ahmed Hasan Ferhât, “Kitâbü Düretü’t-tenzîl ve güretü’t-te’vîl lâ taḥiḥhu nisbetühû ile’r-Râğib el-Isfahâni”, *Mecelletü’s-şer’â ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye*, sy. 15, Küveyt 1989, s. 23-80; E. K. Rowson, “al-Raghib al-Isfahâni”, *EI²* (İng.), VIII, 389-390; Hüseyin Yazıcı, “Muhâdarât”, *DİA*, XXX, 391-392.

ÖMER KARA

Felsefesi. Râğib el-Isfahâni’nin çalışmalarında dil ve tefsirle birlikte ahlâk ilminin de önemli yeri vardır. Diğer İslâm düşünürleri gibi onun da ahlâk anlayışının temel konusu insan ve onun mutluluğudur. İsfahâni insanı evrenin küçük bir modeli sayarak onun tabîî, hayvanî ve akllî yönlerini inceler. İnsanı mutluluğa götürecektik ilkelere geçmeden önce insanın nasıl bir varlık yapısına sahip olduğunu açıklarken İslâmî kaynakları temel referans alır. Buna göre insan gözle algılanan bir beden ve basiretle algılanan bir nefisten oluşmuştur (*ez-Zer’â ilâ mekârimi’s-şer’â*, s. 75; *el-İ’tikâdât*, s. 145). Diğer bir ifadeyle insan duyularla algılanan beden ve akılla kavranan ruhtan meydana gelir (*Tafsilü’n-neş’eteyn*, s. 87). Tanımlamalarında ruh ve nefis kavramlarını özde olarak kullanan İsfahâni, nefis tanımıyla önemli ölçüde filozof Kindî’den itibaren geleneğeşen anlayışı devam ettirmiştir. Nitekim insanın değerine dikkat çekmek için zikrettiği Sâd sûresinin 71-72. âyetlerine dayanarak ruhun bedenden ayrı bir cevher olduğunu belirtir (*el-İ’tikâdât*, s. 203; krş. Kindî, *Resâ’il*, s. 273). Buna göre nefsin bedene nisbeti ne sûretin maddeye ne de arazın konuya nisbeti gibidir. Aksi halde madde olan bedenin çözülmesiyle sûret olan nefsin de dağılması gerekirdi ki bu durum insan nefsinin ölümlü olduğu sonucuna götürür. Nefsin ruhanî veya bedenden ayrı bir cevher olarak tanımlanması İslâm âhîret inancının felsefî temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Râğib el-Isfahâni, nefsin bedenden ayrı bir cevher olduğunu söylemesinin ardından bedenden ayrıldıktan sonra nefis için ceza ve mükâfatın söz konusu olacağını ifade eder (*el-İ’tikâdât*, s. 203). İnsan bedeninde hayat, hareket, duyu, bilgi, düşünme ve temyiz yeteneklerinin yalnız nefsin varlığıyla ortaya çıkacağını belirten İsfahâni’nin nefsi tanımlarken onun bedenden ayrı bir cevher olduğunu söylemesi ve bu yöndeki diğer açıklamaları nefsin mahiyetine yönelik değil varlığının ispatına yöneliktir. Filozofların aksine nefsin varlığı hakkında sistematik bir kanıtlama faaliyetine girişmemiş olması dikkat çekici bir husustur (*ez-Zer’â ilâ mekârimi’s-şer’â*, s. 75).

İsfahâni, Eflâtun kaynaklı geleneği sürdürerek nefsin düşünme / bilme, şehvet ve hamiyet olarak üç türlü gücünden söz etmekte ve aralarındaki ilişkiyi öncekilerden tevarüs eden at ve sürücü benzetmesiyle açıklamaktadır. Nefsin güçleri iyi veya kötü gibi değer yargılarına tâbi tutulan fiillerin kaynağıdır. Bu melekelerin arındı-